

9. समासविग्रहं कुरुत -

- क. महायशः
- ख. राज्यलुब्धायाः
- ग. अबान्धवः
- घ. भ्रातृवत्सलः
- ड. सहर्षम्
- च. कृतरक्षम्

10. प्रकृतिप्रत्ययं चिनुत -

- क. निक्षिप्तम्
- ख. उपागम्य
- ग. आगतः
- घ. उपेत्य
- ड. शुश्रूषयितव्यः

11. अथोलिखितानाम् अव्ययपदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत -

क्व, इह, अथ, बाढम्, यत्र, इव।

योग्यताविस्तारः -

- ❖ भ्रातृवत्सलकथानां नाटकानां परिचयः कार्यः तथा भ्रातृस्त्रेहस्य परिचयोऽपि।

समदशः पाठः

विन्ध्याटवीर्वर्णनम्

संस्कृतसाहित्ये गद्यकाव्यरचनायाः वर्तते समृद्धा परम्परा। अस्यां परम्परायां दण्ड-सुबन्धु-बाणभट्ट-अम्बिकादत्तव्यासादयः गद्यकवयः प्रथिताः। गद्यकाव्यकारेषु बाणभट्टस्य स्थानमतिमहत्वपूर्णमस्ति। अत्र बाणभट्टस्य कादम्बरीति गद्यकाव्यात् विन्ध्याटवीर्वर्णनपरः अंशः गृहीतः अस्ति। अयं बाणभट्टः मध्यदेशस्य अलङ्कारो वर्तते।

अस्ति पूर्वापर-जलनिधि-वेलावनलग्ना मध्यदेशालङ्कारभूता मेखलेव भुवः पादपैरुपशोभिता करि-कलभ-कस्मृदित-तमालकिसलयामोदिनी पल्लवचयेन सज्जादिता शबरसेनापतिभिरभिहन्यमानकेशरिशता महिषाधिष्ठिता अनेकशतहदालङ्कृता समदगजघटा-परिपालिता महावराह-दंष्ट्रा-समुत्खातधरणिमण्डला हरित-कुश-समित-कुसुम-शमी-पलाशशोभिता कण्टकिता कोकिलकुल-कलप्रलापिनी वायुवेगकृततालशब्दा उन्मुक्त-तालपत्रा तमालनीला वानराक्रान्ता वेत्रलताशतदुष्प्रवेशा कीचकशतावृता व्याधानुगम्यमानमृगा सप्तपर्णभूषिता मुनिजनसेविता पवित्रा विन्ध्याटवी नाम।

तस्याज्च दण्डकारण्यान्तः पाति सकलभुवनविव्यातं भगवतो महामुनेरगस्त्यस्य सुतनिर्विशेषैरुपशोभितं पादपैः दिशि दिशि शुकहरितैश्च कदलीवैः श्यामलीकृतपरिसरं गोदावर्या परिगतमाश्रमपदमासीत्। यत्र रामो महामुनिमगस्त्यमनुचरन् सह सीतया लक्ष्मणोपरचित्-रुचिरपर्णशालः पञ्चवट्यां कञ्चित् कालं सुखमुवास। अद्यापि यत्र शाखानिलीन-निभृत-पाण्डु-कपोतपङ्क्यो लक्ष्यन्ते तरवः। यत्र रागः स्फुरति लताकिसलयेषु। यत्र च पीतोद्गीर्णजलनिधि-जलमिव मुनिना निखिलमाश्रमोपान्तवर्तिषु विभक्तं महाहृदेषु। अधुनापि यत्र जलधरसमये गम्भीरमभिनवजलधर-निवह-निनादमाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिभुवन-विवरव्यापिनः चापघोषस्य स्मरन्तो न गृहणन्ति शष्पकवलं जानकीसम्बद्धिताः मृगाः।

तस्य चैवंविधस्याश्रमस्य नातिदूरे आदिवराहसमुद्धृत-धरामण्डल-स्थानमिव सलिलपूरितम् उत्फुल्ल-कुमुद-कुवलय-कहलारं सारसितसमद-सारसम् अनेकजलचर-पतङ्गशत-सञ्चलन-चलित-वाचाल-वीचिमालं स्नानसमये वनदेवताभिः केशपाशकुसुमैः सुरभीकृतं वनकरिभिरनवरतपीयमानसलिलम् अगाधमनन्तमप्रतिमम् अपां निधानं पम्पाभिधानं पद्मसरः।

तस्यैव पद्मसरसः पश्चिमे तीरे अखिल भुवनतलावलोकनप्रासाद इव वनदेवतानाम् अधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य नायक इव सर्ववनस्पतीनां सखेव विन्ध्यस्य शाखाबाहुभिरुपगुह्येव विन्ध्याटवीमवस्थितो महान् जीर्णः शालमलीतरुः। तत्र शाखाग्रेषु कोटरोदरेषु विचरन्ति स्म शुकशकुनयः।

शब्दार्थः

जलनिधिवेलावनलग्ना = समुद्रतटकाननसंलग्ना, भुवः = पृथिव्याः, पादपैः = वृक्षैः, तरवः = वृक्षाः, समदगजघटापरिपालिता = मत्तकुञ्जरसमूहरक्षिता, कीचकशताकृता = वंशवृक्षैः आकीर्णा, सुतनिर्विशेषैः = पुत्रतुल्यैः, उवास = निवासं कृतवान्, महाहृदेषु = दीर्घतालेषु, जलधरसमये = वर्षाकाले, चापघोषस्य = धनुष्टङ्कारस्य, वनकरिभिः = काननगजैः, अपाम् = जलानाम्, निधानम् = आगारम्, पम्पाभिधानं = पम्पा इति नामधेयं, जीर्णः = पुराणः, पद्मसरसः = कमलसरोवरस्य, सखेव = मित्रमिव, शुकशकुनयः = कीरपक्षिणः।

अभ्यासः

प्रश्नवैविध्यम्

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

- क. मध्यदेशस्य अलङ्कारभूता का?
- ख. विन्ध्याटव्यां कस्य मुनेः आश्रमः आसीत्?
- ग. आश्रमः कया परिगतः आसीत्?
- घ. पद्मसरोवरस्य किं नाम अस्ति?
- ड. पद्मसरसः तीरे कः तरुः अवस्थितः?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. पूर्वापरजलनिधिवेलावनलग्ना का अस्ति?
- ख. कस्याः कृते 'भुवः मेखलेव' इति कथितम्?
- ग. अगस्त्यस्य आश्रमः कुत्र आसीत्?
- घ. मृगाः किं न गृहणन्ति?
- ड. पद्मसरः कुत्र आसीत्?

3. अथोलिखितेषु वाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरयत -

- क. जलनिधिवेलावनलग्ना ।
- ख. देशालङ्कारभूता ।
- ग. कुलकलप्रलापिनी ।
- घ. यत्र स्फुरति लताकिसलयेषु ।
- ड. अद्यापि यत्र शाखानिलीन-निभृतपाण्डु-कपोतपङ्क्तयो लक्ष्यन्ते

4. अथोलिखितानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत -

- क. लताकिसलयेषु
- ख. जलधरसमये
- ग. निधानं
- घ. जीर्णः
- ड. शुकशकुनयः

भाषिककार्यम्

5. अथोलिखितेषु पदेषु विन्ध्याटवीकृते प्रयुक्तानि विशेषणानि पृथक् कुरुत -

- क. जलनिधिवेलावनलग्ना
- ख. सकलभुवनविख्यातम्
- ग. मध्यदेशालङ्कारभूता
- घ. सलिलपूरितम्
- ड. पादपैरुपशोभिता

6. अथोलिखितेषु पदेषु आश्रमपदम् इत्यस्य विशेषणपदानि पृथक् कुरुत-
- क. दण्डकारण्यान्तःपाति
 - ख. कीचकशतावृता
 - ग. सकलभुवनविख्यातम्
 - घ. मुनिजनसेविता
 - ङ. श्यामलीकृतपरिसरम्
7. अथोलिखितेषु क्रियापदानि चित्वा पृथक् कुरुत-
- क. आस्त
 - ख. सञ्छादिता
 - ग. गृह्णन्ति
 - घ. उवास
 - ङ. लक्ष्यन्ते
8. अथोलिखितेषु पदेषु तृतीयान्तपदानि पृथक् कुरुत -
- क. भुवः
 - ख. पादपैः
 - ग. भगवतः
 - घ. शुकहरितैः
 - ङ. गोदावर्या
 - च. तरवः
 - छ. मुनिना
 - ज. रामस्य
9. अथोलिखितानां पदानां सन्धिविच्छेदं कुरुत -
- क. मेखलेव
 - ख. पादपैरुपशोभिता
 - ग. महिषाधिष्ठिता
 - घ. विन्ध्याटवी
 - ङ. अधुनापि
10. अथोलिखितानां पदच्छेदानां सन्धिं कुरुत -
- क. च + एवंविधस्य
 - ख. न + अतिदूरे
 - ग. पम्पा + अभिधानं
 - घ. तस्य + एव
 - ङ. सखा + इव

11. अधोलिखितानां समस्तपदानां विग्रहं कुरुत-

- क. शाखाग्रेषु
- ख. कोटरोदरेषु
- ग. वनदेवतानाम्
- घ. वानराक्रान्ता
- ङ. कदलीवनैः

12. अधोलिखितानां विग्रहपदानां समासं कुरुत-

- क. मुनिजनैः सेविता
- ख. जलधरस्य समये
- ग. जानक्या सम्बर्धिता
- घ. सर्वासां वनस्पतीनाम्
- ङ. कोटराणाम् उदरेषु

13. अधोलिखितेषु अव्ययपदानि पृथक् कुरुत -

- क. इव
- ख. यत्र
- ग. सीतया
- घ. रागः
- ङ. अधुना

योग्यताविस्तारः -

- ❖ कादम्बरीपरिचयः लेखनीयः।
- ❖ बाणभट्टस्य परिचयः लेखनीयः।
- ❖ बाणभट्टस्य कृतीनां परिचयः लेख्यः।

अष्टादशः पाठः

सुभाषितानि

लोके सुभाषितवचनानां भवति महती उपयोगिता पदे पदे। अतएव सर्वैः सुभाषितश्लोकानां सङ्ग्रहः करणीयः। अनया दृष्ट्या सुभाषितश्लोकानां सर्वत्र प्रचलनं विद्यते। एतानि सुभाषितानि समयोचितानि नीतिपराणि च भवन्ति। अतः एतानि लोके प्रचलितानि सहजतयैव च ग्राह्याणि अपि। अनया दृष्ट्या अत्र विशालसंस्कृतसुभाषित-साहित्यात् कानिचित् प्रसिद्धानि सुभाषितानि सङ्कलितानि।

कालः पचति भूतानि, कालः संहरते प्रजाः।

कालः सुसेषु जागर्ति, कालो हि दुरतिक्रमः॥1॥

अन्वयः - कालः भूतानि पचति, कालः प्रजाः संहरते, सुसेषु कालः जागर्ति, कालः दुरतिक्रमः हि।

शब्दार्थः - पचति = परिपङ्कं करोति, संहरते = नाशयति, दुरतिक्रमः = दुर्लभनीयः।

न कश्चित्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूजुजाम्।

होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टे दहति पावकः॥2॥

अन्वयः - चण्डकोपानां भूजुजां कश्चित् आत्मीयो नाम न (भवति) पावकः जुह्वानं होतारमपि स्पृष्टः दहति।

शब्दार्थः - चण्डकोपानाम् = उग्ररोषाणाम्, भूजुजाम् = राज्ञाम्, आत्मीयः = स्वीयः, जुह्वानम् = आहुतीः अर्पयन्तम्।

रङ्गं करोति राजानं राजानं रङ्गमेव च।

धनिनं निर्धनं चैव निर्धनं धनिनं विधिः॥3॥

अन्वयः - विधिः रङ्गं राजानं (करोति) राजानं रङ्गं (करोति) निर्धनं धनिनं, धनिनं निर्धनं चैव करोति।

शब्दार्थः - विधिः = ब्रह्मा, भाग्यं वा, रङ्गम् = दीनहीनम्।

मुखं प्रसन्नं विमला च दृष्टिः, कथानुरागो मधुरा च वाणी।

स्नेहोऽधिकः सम्भ्रमदर्शनं च, सदानुरक्तस्य जनस्य लक्षणम्॥4॥

अन्वयः - सदानुरक्तस्य जनस्य (एतत्) लक्षणं (भवति) मुखं प्रसन्नं दृष्टिः विमला, कथानुरागः, वाणी मधुरा, स्नेहः अधिकः, सम्भ्रमदर्शनं च (भवन्ति)।

शब्दार्थः - सदानुरक्तस्य = नित्यानुरागिणः, कथानुरागः = सत्कथायां प्रेम, सम्भ्रमदर्शनम् = सोत्साहदर्शनम्।

वदनं प्रसादसदनं, सदयं हृदयं सुधामुचो वाचः।

करणं परोपकरणं, येषां केषां न ते वन्द्याः॥5॥

अन्वयः - येषां वदनं प्रसादसदनं, सदयं हृदयं, सुधामुचः वाचः परोपकरणं करणं ते केषां न वन्द्याः (सन्ति)।

शब्दार्थः - वदनम् = मुखम्, प्रसादसदनम् = प्रसन्नतायाः आगारम्, सदयम् = दयासहितम्, सुधामुचः = अमृतवर्षिण्यः, करणं = इन्द्रियम् (ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च), वन्द्याः = वन्दनीयाः।

कः कालः कानि मित्राणि, को देशः कौ व्ययागमौ।

कश्चाऽहं का च मे शक्तिरिति चिन्त्यं मुहुर्मुहुः॥6॥

अन्वयः - मे कः कालः, कानि मित्राणि, को देशः, कौ व्ययागमौ, कः अहं, का च मे शक्तिः इति मुहुर्मुहुः, चिन्त्यम्।

शब्दार्थ - चिन्त्यम् = विचारणीयम्, मुहुर्मुहुः: - वारं वारम् (पुनःपुनः)

न काष्ठे विद्यते देवो, न पाषाणे न मृण्मये।

भावे तु विद्यते देवो यथा भावस्तथा गतिः ॥7॥

अन्वयः - देवः काष्ठे, पाषाणे, मृण्मये च न विद्यते (अपितु) देवो भावे विद्यते (यतः) यथा भावस्तथा गतिः।

शब्दार्थः - मृण्मये = मृत्तिकानिर्मितै, विद्यते = वर्तते, गतिः = फलम्।

सत्याऽनृता च परुषा प्रियवादिनी च,

हिंसा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या।

नित्यव्यया प्रचुर नित्यधनागमा च,

वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥8॥

अन्वयः - नृपनीतिः वाराङ्गना इव सत्या अनृता च परुषा प्रियवादिनी च हिंसा दयालुः अपि च अर्थपरा वदान्या नित्यव्यया नित्यप्रचुरधनागमा च अनेकरूपा (भवति)।

शब्दार्थः - नृपनीतिः = राजनीतिः, वाराङ्गना = वारवधू, परुषा = कठोरा, हिंसा = क्रूरा, अर्थपरा = अर्थासक्ता।

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययाऽलङ्कृतोऽपि सन्।

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥9॥

अन्वयः - दुर्जनः विद्यया अलङ्कृतः सन् अपि परिहर्तव्यः। किं मणिना भूषितः असौ सर्पः भयङ्कर न?

शब्दार्थः - अलङ्कृतः = विभूषितः, परिहर्तव्यः = त्याज्यः।

शान्तितुल्यं तपो नास्ति, न सन्तोषात् परं सुखम्।

न तृष्णायाः परो व्याधिर्न च धर्मो दयापरः ॥10॥

अन्वयः - शान्तितुल्यं तपो न अस्ति, सन्तोषात् परं सुखं न अस्ति। तृष्णायाः परो व्याधिः न अस्ति। दयापरः धर्मः च न अस्ति।

शब्दार्थः - तृष्णायाः = लालसायाः, व्याधिः = रोगः, दयापरः = दयायुक्तः।

अभ्यासः

प्रश्नवैविध्यम्

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

क. कः दुरतिक्रमः?

ख. देवः कुत्र विद्यते?

ग. कः रङ्गं राजानं करोति?

घ. शान्तितुल्यं किं नास्ति?

ड. कः परिहर्तव्यः भवति?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

क. पावकः होतारमपि कदा दहति?

ख. देवः कुत्र न विद्यते?

ग. सदानुरक्तस्य जनस्य कानि लक्षणानि?

घ. कः वन्दनीयः भवति?

ड. किं मुहुर्मुहुः चिन्त्यम्?

च. नृपनीतिः का इव अनेकरूपा भवति?

3. समुचितपदेन रिक्तस्थानानि पूरयत -

क.	कालः पचति	(भूतानि / सत्त्वानि)
ख.	रङ्गं करोति ।	(राजानम् / प्रजाम्)
ग.	कथानुरागे मधुरा च ।	(दृष्टि / वाणी)
घ.	सदयं हृदयं सुधामुचो ।	(वदनम् / वाचः)
ड.	कश्चाऽहं का च मे ।	(भक्तिः / शक्तिः)
च.	यथा भावस्तथा ।	(फलम् / गतिः)

4. समुचितमेलनं कुरुत-

(अ)	(आ)
क.	कालो हि
ख.	स्पृष्टो दहति
ग.	रङ्गं करोति
घ.	विमला च
ड.	चिन्त्यम्
च.	यथा भावः
छ.	वाराङ्गनेव

5. सुभाषितं पूरयत -

क.	कालः भूतानि, कालः प्रजाः ।
	कालः सुसेषु , कालो हि ॥
ख.	रङ्गं करोति , राजानं ।
	निर्धनं चैव निर्धनं धनिनं ॥
ग.	प्रसादसदनं, सदयं हृदयं ।
	करणं , येषां केषां न ते ॥

6. पूर्णश्लोकान् लिखित्वा अन्वयं लिखत -

क.	कालः पचति दुरतिक्रमः ।
ख.	न काष्टे गतिः ।
ग.	शान्तितुल्यं दयापरः ।

भाषिककार्यम्

7. अधोलिखितानां पदानां विलोमपदं लिखत -

क.	सुसम्	ख.	निर्धनम्
ग.	रङ्गम्	घ.	मधुरम्
ड.	सुधा	च.	सत्यम्

8. मूलशब्दविभक्तिवचनानि लिखत -

- क. प्रजा:
- ख. धनिनम्
- ग. अनुरक्तस्य
- घ. वाचः
- ङ. काष्ठे
- च. कोपानाम्
- छ. वन्द्याः
- ज. तृष्णायाः

9. धातुलकारवचनानि लिखत -

संहरते, विद्यते, दहति, जागर्ति।

10. सन्धिविच्छेदं कुरुत -

पावकः, परोपकरणम्, कश्चाऽहं, शक्तिरिति।

11. नामोल्लेखपूर्वकं समासविग्रहं कुरुत -

- क. परोपकरणम्
- ख. सत्यानृतम्
- ग. मधुरावाणी

12. विशेष्यैः सह विशेषणानि यथायोग्यं योजयत -

(अ)	(आ)
क. प्रसन्नम्	दृष्टिः
ख. सदयम्	तपः
ग. शान्तितुल्यम्	परिहर्तव्यः
घ. विमला	हृदयम्
ङ. दुर्जनः	मुखम्

योग्यताविस्तारः -

- ❖ पाठे आगतानि सुभाषितानि कण्ठस्थी कुरुत।
- ❖ अन्येषां सुभाषितानां सङ्ग्रहं कुरुत।
- ❖ सुभाषितश्लोकानां स्वरबद्धगानं कुरुत।

नवदशः पाठः

कूपमण्डूकन्यायः

संस्कृतशास्त्रेषु केचन न्यायाः अतिप्रसिद्धाः। न्यायेषु सर्वत्र अनुभूतस्य सत्यस्य व्यावहारिकः पक्षः तर्केण प्रस्तूयते प्रायः। एते न्यायाः सर्वेषां प्रसिद्धाः। न्यायेषु लभ्यन्ते। कूपमण्डूकन्यायः, मर्कटकिशोरन्यायः, अस्थपरम्परान्यायः अरण्यरोदनन्यायः, श्वश्रुनिर्गच्छोक्तिन्यायः, विषकृमिन्यायः नष्टश्वदग्धरथन्यायः भौतविचारन्यायः, काकतालीयन्यायः इत्यादयः अनेके लौकिकन्यायाः शास्त्रेषु प्रसिद्धाः। एतेषां न्यायानां प्रयोगः शास्त्रकारैः, आचार्यैः ग्रन्थकारैश्च बहुशः कृतः। न्यायस्य भूमिकायां काचित् शिक्षाप्रदा कथाऽपि भवति। तां शिक्षाम् आधृत्य एव लोके न्यायः प्रयुज्यते। एतादृशी एव एका कथा अत्र प्रस्तूयते।

कश्चित् कृषकः कदाचित् स्वकीयकृषि-कर्मणे पर्यासं जलं नास्ति इति हेतोः स्वक्षेत्रे महान्तं कूपमेकं खातवान्। दैवात् तस्मिन् कूपे पर्यासं जलं लब्धमभूत। काचित् मण्डूकी तत्रागत्य कदाचित् अण्डं विसृज्य अगच्छत्। गच्छति काले अण्डात् कोऽपि मण्डूकः लब्धजन्मा अभूत्। सः तस्मिन्नेव कूपे प्रवृद्धः चिरं तोषेण न्यवसत्। तस्मात् कूपात् सः न कदापि बहिः आगच्छत् अतः कूपात् बहिः विश्वं कथमस्तीति सः न अज्ञासीत्। तस्य मतेन तु सोऽयं कूपः सर्वमहान् आसीत्। निखिलेऽपि विश्वे स्वकूप एव महान्, न न, कूपः निखिलं विश्वम् आसीत् तस्मै मण्डूकाय।

कदाचित् सागरे लब्धजन्मा कोऽपि अपरः मण्डूकः कथमपि कूपसमीपम् आगच्छत्। अमुं कूपं दृष्टवा सन्तुष्टः सः समुद्रमण्डूकः जलमवातरत्। तत्र स्थितं मण्डूकं दृष्ट्वा हृष्टः बन्धुभावनया वार्तालापं कर्तुम् ऐच्छत्।

कूपमण्डूकः अन्यं कमपि मण्डूकं अद्य यावत् नैव दृष्टवान् आसीत्। सः समुद्रमण्डूकं निर्भत्स्य कस्त्वं? किमर्थमिहागतः? इति उच्चैः अपृच्छत्। समुद्रमण्डूकः शान्तमनसैव उदत्तरत्। भोः कि मां न अभिजानासि? अहमपि त्वमिव एकः मण्डूकः। तव दूरबन्धुः। सागरात् समागतोऽस्मि एकः मण्डूकः। कूपमण्डूकः चकितचकितो भूत्वा अपृच्छत् सागरात् समागतोऽसि? कोऽयं सागरः?

समुद्रमण्डूकः व्याख्यातवान् - सागरः सर्वमहान् जलराशिः।

कूपस्थितः मण्डूकः कूपस्य अन्तः एव सकृत् उत्प्लुत्य एतावान् महान् वा स सागरः इति अपृच्छत्।

समुद्रमण्डूकः तु सरलबुद्ध्या न न इतोऽपि महान् वर्तते सागरः इत्यवदत्।

कूपमण्डूकः द्वित्रिवारं इतस्ततः उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य एतावान् महान् वा ते सागरः? एतावान् वाते समुद्रः इति सावहेलं न्यगदत्।

समुद्रमण्डूकः न न, इतोऽपि इतोऽपि ततोऽपि सर्वमहान् वर्तते सागरः। वस्तुतस्तु कूपेन सह तुलनां कर्तुं नैव शक्यते। निखिलेऽपि जगति सागर एव महान्। सागरः अगाधः, अनन्तः, अपरिमेयः तोयराशि इति अकथयत्।

समुद्रमण्डूकस्य व्याख्यानेन कूपमण्डूक नितरां कुपितः अभवत्। सः उच्चैः ध्वनिना स्वसिद्धान्तम् उद्घोषयत् - त्वं सागर-मण्डूकः अज्ञः असि। अतएव सत्यं न जानासि, न वदसि। अस्मिन् प्रपञ्चे अस्मात् कूपात् न किञ्चित्-अपि महत् वर्तते, न भवितुमर्हति च। मम कूप एव महान्। अतोऽहं चिरादत्र वसामि। त्वादृशः अल्पविद्यः मण्डूकः अत्र न इष्यते। अतः बहिर्गच्छ नो चेत् अहमेव त्वाम् इतः निष्कासयामि इति।

कूपमण्डूकस्य वचनं श्रुत्वा सागरमण्डूकः मूर्खैः सह संवादः अपि न कर्तव्यः इति मत्वा कूपात् बहिरागत्य स्वस्थानमगच्छत्।

संस्कृतसाहित्ये इयमेव कथा कूपमण्डूकन्यायः इति प्रसिद्धिं गता वर्तते। सर्वोऽपि जनः स्वीयं परिसरमाश्रित्य ज्ञानं प्राप्नोति। तस्य विद्यायाः अनुभवस्य च अनुसारेण तस्य विश्वं भवति।

शब्दार्थः

कृषिकर्मणे = कृषिकार्याय, विसृज्य = परित्यज्य, निखिलम् = सम्पूर्णम्, उदत्तरत = उत्तरम् अदात्, व्याख्यातवान् = उक्तवान्, सकृत् = वारमेकम्, सावहेलम् = उपेक्षापूर्वकम्, जगति = संसारे, दूरबन्धुः = दूरस्थः भ्राता, अपरिमेयः = असीमितः, तोयराशिः = जलसमूहः, त्वादृशः = तव सदृशः, अल्पविद्यः = अल्पज्ञानी, न अज्ञासीत् = न अज्ञानत्।

अभ्यासः

प्रश्नवैविध्यम्

1. एकपदेन उत्तरं लिखत-

- क. कूपमेकं कः खातवान्?
- ख. का अण्डं विसृज्य अगच्छत्?
- ग. कूपसमीपम् कः आगच्छत्?
- घ. कः न अज्ञासीत् कूपात् बहिः विश्वं कथमस्तीति?
- ड. कैः सह संवादः अपि न कर्तव्यः?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. कूपमण्डूकः उच्चैः किम्-अपृच्छत्?
- ख. कः अकथयत् यत् अहमपि त्वमिव मण्डूकः?
- ग. कः सर्वमहान् जलराशिः?
- घ. संस्कृतसाहित्ये इयं कथा कस्मिन् रूपे प्रसिद्धिं गता?
- ड. कः अकथयत् यत् अहं तव दूरबन्धुः?

3. त्रिचतुर्भिः वाक्यैः उत्तरं लिखत -

- क. सागरः कीदृशः अस्ति?
- ख. कूपमण्डूकस्य वचनं श्रुत्वा सागरमण्डूकः किम् अकरोत्?
- ग. कूपमण्डूकः सावहेलं किम् न्यगदत्?
- घ. कथानुसारेण जनाः किं मन्यन्ते?

4. समुचितपदेन रिक्तस्थानं पूर्यत -

- क. इमं कूपं दृष्ट्वा सः जलमवातरत्। (कूपमण्डूकः / समुद्रमण्डूकः)
- ख. समुद्रमण्डूकः व्याख्यातवान् जलराशिः। (सागरः सर्वमहान् / कूपः सर्वमहान्)
- ग. व्याख्यानेन नितरां कुपितः अभवत्। (कूपमण्डूकः / समुद्रमण्डूकः)
- घ. मूर्खैः सह संवादः अपि। (कर्तव्यः / न कर्तव्यः)

5. मेलनं कुरुत -

क.	कूपमण्डूकः	खातवान्
ख.	मण्डूकी	कूपम्
ग.	सागरमण्डूकः	अण्डम्
घ.	कृषकः	समुद्रः

भाषिककार्यम्

6. धातुलकारवचनानि लिखत -

- क. आगच्छत्
- ख. आसीत्
- ग. ऐच्छत्
- घ. इष्यते
- ङ. वसामि
- च. अकथयत्

7. अधोलिखितानां शब्दानां सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धिनाम लिखत -

- क. कोऽपि
- ख. तस्मिन्नेव
- ग. बहिरागत्य
- घ. शान्तमनसैव

8. समासस्य नामोल्लेखपुरस्सरं विग्रहवाक्यं लिखत -

- क. कूपमण्डूकः
- ख. समुद्रमण्डूकः
- ग. कृषिकर्मणे
- घ. सरलबुद्ध्या

9. अधोलिखितैः अव्ययैः वाक्यानि रचयत -

- क. इति
- ख. उच्चैः
- ग. वा
- घ. इतोऽपि
- ङ. सह
- च. बहिः

10. प्रकृति प्रत्ययौ लिखत -

- क. कर्तुम्
- ख. हृष्टः
- ग. दृष्ट्वा
- घ. भूत्वा

योग्यताविस्तारः -

- ❖ मण्डूकन्यायः कथावत् अन्याः कथाः पठनीयाः लेखनीयाः च।

विंशः पाठः

राष्ट्रध्वजः

संस्कृतभाषायां विविधज्ञानविज्ञानानां प्राचुर्येण विवेचनम् अस्ति । अनेनैव प्रकारेणात्र राष्ट्रभक्तेः राष्ट्रियचेतनायाश्च बहुत्र निरूपणम् अस्ति । छात्राणां कृते राष्ट्रियविषयाणां वर्तते महती उपयोगिता । अतएवात्र अस्माकं राष्ट्रियध्वजस्य विवेचनं प्रस्तुतमस्ति । अमुमेव राष्ट्रध्वजं गृहीत्वा स्वतन्त्रतासेनानिनः गोलिकाप्रहारेण आत्मानं हुत्वा राष्ट्रकृते बलिदानं कृतवन्तः ।

‘चक्रवत् परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च’ – इतीयम् अतिशोभना भणितर्यथा यावच्च वैयक्तिकजीवनेषु चरितार्थी भवति, तथैव तावदेव च राष्ट्रजीवनेष्वपि भवति । विश्वस्येतिहासेऽतिप्राचीनकालादारभ्य अद्यावधि कियन्ति राष्ट्राणि उन्नतिशिखरमारुद्ध्य कालान्तरेऽवनतिगर्ते पतितानि, कियन्ति चान्यानि अवनतिगर्तान्निष्क्रम्य उन्नतिशिखरमारुद्धानि इति वक्तुमशक्यम् । सत्यमिदं प्रायेण सर्वेषां राष्ट्राणां विषये । एवं प्रत्येकं राष्ट्राणामुत्थानपतनयोः, उत्कर्षापकर्षयोः, सङ्कोचविस्तारयोः, प्रगत्यवरोधयोश्च स्वीय इतिहासो भवति । राष्ट्रस्यानेन नवेतिहासेन तदध्वजस्यापि इतिहासः सम्बद्धो भवति ।

यदा कदापि किमपि राष्ट्रं शत्रुभिराक्रान्तं स्वस्वातन्त्र्यमतएव च आत्मसम्मानमपहारयति, तदैव तद् राष्ट्रं स्वध्वजसम्मानमपि अपहारयति, यावच्च परापहतं स्वातन्त्र्यं पुनः न प्राप्नोति, तावत् तदध्वजोऽपि अन्यराष्ट्रैः न सम्मान्यते नाद्रियते । यदि च स्वस्य राष्ट्रध्वजस्य सम्मानं रक्षितुं प्राणपणेन प्रयतन्ते कस्यापि देशस्य सर्वे निवासिनः, तर्हि स देशः कदापि कथमपि परहस्तगतो न भवतीत्यपि ध्रुवम् । अत एव, विश्वस्य सर्वेष्वपि जीवितेषु राष्ट्रेषु स्वध्वजस्य सम्मानरक्षार्थं राष्ट्रकैः प्राणा अपि पणीक्रियन्ते, यस्य राष्ट्रस्य जनैः एवं नाचर्यते, न तज्जीवितं मृतं मियमाणमेव वा तत् मन्यते ।

यतः प्रभृति अस्मदीयो देश आङ्गलदेशीयैः स्वायत्तीकृतस्तत एवास्माकं न कोऽपि स्वकीयो ध्वज आसीत् । तेषामेवध्वजोऽस्मदध्वज आसीत् यतो वयं दासा आस्म; दासानां च ध्वजः स एव, यस्तेषां स्वामिनां भवति । परन्तु भगवत्कृपया वयमिदानीं स्वतन्त्राः, अस्माकं चाधुना अस्ति स्वीयो ध्वजः । यद्यप्ययं ध्वजः स्वतन्त्रताप्राप्तेः प्रागपि आसीत् एतमेव च गृहीत्वा अस्माकं नेतारः स्वतन्त्रतासङ्ग्रामं कृतवन्तः, द्विचत्वारिंशदधिकैकोनविंशतिशतमे ख्रिस्तीयाब्दे (1942 ई.) च सर्वप्रसिद्धं सत्याग्रहमारब्धवन्तः, तथापि तदानीं स पक्षविशेषस्य ध्वज आसीत् ।

सप्तचत्वारिंशदधिकैकोनविंशतिशतमस्य ख्रिस्तीयाब्दस्य (1947 ई.) अगस्तमासस्य पञ्चदशयां तिथौ स्वदेशे परतन्त्रतापाशादुन्मुक्ते जाते राष्ट्रध्वजस्य स्वरूपं निर्धारयितुं संविधानपरिषदा या समितिः संस्थापिता, सा पूर्वागतस्य त्रिवर्ण-ध्वजस्य तन्तुचक्रस्य स्थाने अशोकस्य धर्मचक्रं चक्रे । पूर्वागताः पिण्याकश्चेतहरिताः वर्णास्तेषां क्रमश्च पूर्ववदेव अतिष्ठन् ।

सप्राजोऽशोकस्य सत्याहिंसादिधर्मद्योतकस्य धर्मचक्रस्य राष्ट्रध्वजप्रतीकत्वेन स्वीकरेण भारतस्य वर्तमानशासनस्यायं दृढो विश्वासः सूचितो भवति यत्सत्याहिंसादिधर्मस्य बलेनैव सुखतरं सुष्ठुतरं च राज्यं परिचालयितुं प्रजाश्च पालयितुं शक्यन्ते इति । अस्या एव स्वकीयशान्तिनीतेः प्रचार इदानीमनेन स्वदूतद्वारेण क्रियते । एतदतिरिक्तमिदं चक्रं भगवतो भुवनभास्करस्य रथचक्रस्यापि प्रतीकं ग्रहीतुं शक्यते, तथा चेदं जीवनस्य प्रगतेश्च सूचकं भवति ।

यदस्मिन् त्रयो वर्णाः पिण्याकश्वेतहरिताः, तेषां पिण्याकवर्णः सर्वतः उपरि, श्वेतो मध्ये, हरितश्च सर्वतोऽधः विद्यते। येषां भावानां प्रतीकं चक्रमुक्तं, प्रायेण तेषामेव इमे वर्णा अपि सन्ति। यथा ऊर्ध्ववर्तीं पिण्याकवर्णस्त्यागस्य तपसश्च, मध्यवर्तीं श्वेतवर्णं शामसत्याहिंसादिसात्त्विकभावानां, हरितवर्णश्च जीवनस्य विकासस्य प्रगतेश्च बोधकोऽस्ति। एभ्य इयं प्रेरणा प्राप्यते यद्वयं सदैव स्वराष्ट्रहिताय ‘बहुजनहिताय बहुजनसुखाय’ स्वार्थं त्यक्तं तपश्च कर्तुमुद्यता भवेम, दिक्षु विदिक्षु स्वदेशस्य प्रतिष्ठायै वयं सर्वदैव शान्तिनीतिसमर्थकाः, सत्यत्रताः, सदाचाराः, अहिंसानुयायिनश्च भवेम, स्वराष्ट्रस्योत्थानाय वयं सत्यमेव जीवनपोषकाणि तत्त्वानि स्वस्मिन् सम्पाद्य प्रगतिशीला भवेम इति।

विश्वस्यान्यस्य कस्यापि देशस्य ध्वजे इयद्भव्यभावप्रेरकाणां तत्त्वानां समन्वयो नास्ति। एवंविधस्य स्वराष्ट्रध्वजस्य वयं सर्वथा आदरं कुर्याम। वयं तथा प्रयतेमहि यथा एतस्य सम्मानोऽनुदिनं सर्वत्र वर्धेत, तथा च वर्तेमहि यथायं सदैव उच्छ्रितो भवेत्।

शब्दार्थः

भणितिः = उक्तिः, प्राणपणेन = जीवितमूल्येन, ध्रुवम् = निश्चितम्, स्वायत्तीकृतः = स्वाधीनीकृतः, स्वीयः = नैजः, ख्रिस्तीयाब्दे = ईश्वीयवर्षे, पिण्याकवर्णः = केसरवर्णः, भुवनभास्करस्य = सूर्यस्य, अनुदिनम् = प्रतिदिनम्, उच्छ्रितः = आन्दोलितः, श्वेतः = शुभ्रः।

अभ्यासः

प्रश्नवैविध्यम्

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

- क. केषाम् उत्थानपतनयोः इतिहासो भवति?
- ख. अस्माकं नेतारः किं गृहीत्वा स्वतन्त्रतासङ्घामं कृतवन्तः?
- ग. संविधानपरिषदा का संस्थापिता?
- घ. राष्ट्रध्वजे कतिवर्णाः सन्ति?
- ङ. राष्ट्रध्वजे कस्य धर्मचक्रं गृहीतम्?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. अस्माकं नेतारः कर्स्मिन् ख्रिस्ताब्दे सत्याग्रहमारब्धवन्तः?
- ख. कस्य मासस्य पञ्चदशयां तिथौ अस्माकं देशः स्वतन्त्रः जातः?
- ग. राष्ट्रध्वजे चक्रस्य कोऽर्थः?
- घ. राष्ट्रध्वजे विद्यमानानां वर्णानां नामानि लिखत।
- ङ. राष्ट्रध्वजे पिण्याकवर्णः कुत्र वर्तते?

3. द्वित्रिवाक्यैः उत्तरं लिखत -

- क. राष्ट्रध्वजे विद्यमानाः वर्णाः केषां सूचनां ददति?
- ख. राष्ट्रध्वजे विद्यमानं चक्रं कुतः गृहीतम्?
- ग. राष्ट्रध्वजे विद्यमानं चक्रं किं किं सूचयति?
- घ. संविधानपरिषदा संस्थापिता समितिः किं कृतवती?
- ङ. राष्ट्रध्वजे का भव्यभावना निहिता?

4. रिक्तस्थानानि पूरयत -

- क. सत्यमिदं प्रायेण सर्वेषां विषये ।
ख. राष्ट्रस्यानेन नवेतिहासेन तदध्वजस्यापि सम्बद्धः भवति ।
ग. अस्माकम् अधुना अस्ति स्वीयो ।
घ. पूर्वागताः पिण्याकश्चेतहरिताः तेषां क्रमशः पूर्ववदेव अतिष्ठन् ।
ड. एवंविधस्य स्वराष्ट्रध्वजस्य वयं सर्वथा कुर्याम ।

5. अधोलिखितान् मेलयत -

(अ)	(आ)
क. कियन्ति	राष्ट्राणाम्
ख. सर्वेषां	राष्ट्राणि
ग. पञ्चदश्यां	संस्थापिता
घ. समितिः	भुवनभास्करस्य
ड. भगवतो	तिथौ

6. अधोलिखितानां शब्दानाम् अर्थान् लिखत -

- क. भणितिः
ख. पिण्याकः
ग. भुवनभास्करस्य
घ. उच्छ्रितः
ड. अनुदिनम्

भाषिककार्यम्

7. अधोलिखितानां मूलशब्दविभक्तिवचनानि लिखत -

- क. शत्रुभिः ख. सर्वेषु
ग. स्वामिनाम् घ. परिषदा
ड. दिक्षु

8. अधोलिखितानां लकारपुरुषवचनानि लिखत -

- क. अतिष्ठन्
ख. आचर्यते
ग. मन्यते
घ. आस्म
ड. शक्यन्ते

9. अधोलिखितानां शब्दानां सन्धिविच्छेदं कुरुत -

- क. इतीयम् ख. तथैव
ग. नाचर्यते घ. पूर्वागताः
ड. अहिंसानुयायिनः

10. अधोलिखितानां सर्विं कुरुत-

- क. विश्वस्य + इतिहासे
- ख. राष्ट्रस्य + अनेन
- ग. भवति + इति + अपि
- घ. प्रगतेः + च
- ङ. न + अस्ति

11. अधोलिखितानां समासविग्रहं कुरुत -

- क. राष्ट्रजीवने
- ख. उत्थानपतनयोः
- ग. नवेतिहासेन
- घ. स्वतन्त्रतासङ्ग्रामम्
- ङ. पिण्याकश्वेतहरिताः

12. अधोलिखितानां समस्तपदानि लिखत -

- क. परहस्तयोः गतः
- ख. स्वतन्त्रतायाः प्राप्तेः
- ग. राष्ट्रस्य ध्वजः
- घ. पिण्याकः चासौ वर्णः
- ङ. जीवनस्य पोषकाणि

13. अधोलिखितानां प्रकृतिं प्रत्ययं च लिखत -

- क. आरुह्य
- ख. मियमाणः
- ग. निर्धारयितुम्
- घ. ग्रहीतुम्
- ङ. बोधकः

योग्यताविस्तारः -

- ❖ राष्ट्रगानविषये पञ्चवाक्यानि लिखत ।
- ❖ राष्ट्रगीतविषये पञ्चवाक्यानि लिखत ।
- ❖ राष्ट्रचिह्नानि लिखत ।

* * * * *